

Archiwum Państwowe w Białymstoku

BIAŁYSTOK

oczami kartografa

Katalog wystawy 2011

Szanowni Państwo,

Wystawa „Białystok – oczami kartografa”, przygotowana przez białostockie Archiwum Państwowe to zbiór, który zobaczyć musi każdy miłośnik lokalnej historii. Po raz pierwszy możemy zapoznać się z tak obszernym zbiorem dawnych map i planów naszego miasta, zaprezentowanych w popularnej formie.

Cieszyć się należy, iż wystawie towarzyszy również znakomicie przygotowany katalog. Żaden opis, choćby najbardziej plastyczny, nie zastąpi tak wyjątkowego źródła, jakim jest mapa. Za pośrednictwem map obserwować możemy, jak rozwijał się Białystok, poczynając od XVIII stulecia, aż po połowę ubiegłego wieku. Najwykłęjszy, zdawałoby się, plan dostarcza nam niesłychanego bogactwa informacji. Wystawa dotyczy na szczęście nie tylko miasta – Białystok został tu umieszczony w szerszym kontekście regionalnym.

Możemy więc rzec, iż staraniem Archiwum Państwowego otrzymaliśmy prawdziwy podręczny niezbędnik badacza dziejów naszego miasta i regionu. Gorąco zachęcam Państwa do jego wnikliwego, wielokrotnego studiowania.

*Tadeusz Truskółski
Prezydent Miasta Białegostoku*

*„Idealny opis kartograficzny to dla mnie taki opis,
w którym nie ma nic tam, gdzie nie ma żadnego faktu do odnotowania”
Lucien Febvre*

WPROWADZENIE

Pod pojęciem kartografii kryje się dziedzina nauki o mapach, teorii map, metodach ich sporządzania i użytkowania, jest to również dziedzina działalności organizacyjnej i usługowej, związanej z opracowywaniem, reprodukcją i rozpowszechnianiem map. Brytyjskie Towarzystwo Kartograficzne w definicji z 1964 roku podaje, że kartografia to nie tylko nauka i technologia ale również sztuka sporządzania map a także ich badanie jako dokumentów naukowych i dzieł sztuki. Czym jest więc mapa? Mapa (łac. mappa – serweta, obrus) jest uogólnionym obrazem powierzchni Ziemi lub jej części, wykonanym na płaszczyźnie, w określonej skali, według określonych zasad i przy użyciu umownych znaków graficznych. Elementami składowymi mapy jest obraz kartograficzny – stanowiący jej główną treść, osnowa matematyczna – skala, siatka, podziałka, elementy pomocnicze – legenda oraz dane uzupełniające – diagramy, tabele. Dzięki dawnym mapom jesteśmy w stanie dotrzeć do przeszłego obrazu naszego miasta, odtworzyć go i obserwować jego przemiany na wielu płaszczyznach. Najbardziej rzucającym się w oczy obrazem jest rozwój osadniczy miasta, jego wielkość, gęstość i rodzaj zabudowy, niemniej ciekawym stosunki hydrograficzne których zmiana jest widoczna zwłaszcza w pobliżu pałacu oraz zasięg dawnych lasów w okolicy Białegostoku.

Rozwój każdego miasta uwarunkowany jest wieloma czynnikami, m.in. położeniem geograficznym i warunkami naturalnymi, czynnikami obronności i działań wojennych, dostępności komunikacyjnej, czynnikami gospodarczymi, prawnymi i obyczajowymi, kompozycji urbanistycznej, itd. Na przestrzeni dziejów poszczególne czynniki w rozmaity sposób wpływały na kształtowanie się przestrzeni miejskiej. W średniowieczu bardzo istotnym elementem warunkującym powstanie nowej osady obok dostępności komunikacyjnej oraz bliskości źródeł zaopatrzenia były czynniki obronne. Z czasem, wraz ze zwiększaniem się liczby ludności, zagospodarowywaniem nowych obszarów czy zmianą sposobu prowadzenia wojen, na czoło wysunęły się problemy dostępności komunikacyjnej. Kolejne zmiany, związane z zakładaniem i rozwojem miast rezydencjonalnych, wysunęły na czoło znaczenie kompozycji urbanistycznej, która podporządkowywała sobie czynniki gospodarcze, komunikacyjne, itp. W tym okresie miasto, zwykle już typu nieobronnego, miało stanowić tło, uzupełnić i przydawać świetności pałacowi położonemu pośród rozległego parku. Późniejszym okresie zmiany w obrazie przestrzennym miast decydujące znaczenie oddały czynnikom gospodarczym. Pozostałe elementy zostały podporządkowane wymaganiom kapitału co często prowadziło do nieskoordynowanych przeobrażeń struktury przestrzennej miasta. W czasach współczesnych trudno mówić o dominacji któregoś z czynników. Choć wydaje się, że wiodącą rolę zachowuje czynnik gospodarczy to jednak wszystkie pozostałe czynniki biorą udział w kształtowaniu jego struktury przestrzennej, która jest zewnętrznym wyrazem funkcji miasta. Białystok w swojej historii przeszedł praktycznie każdy etap rozwoju, od niewielkiej osady do współczesnego miasta z ok 300 tys mieszkańców. Jego cechą charakterystyczną jest to, że pomimo wielokrotnie podejmowanych

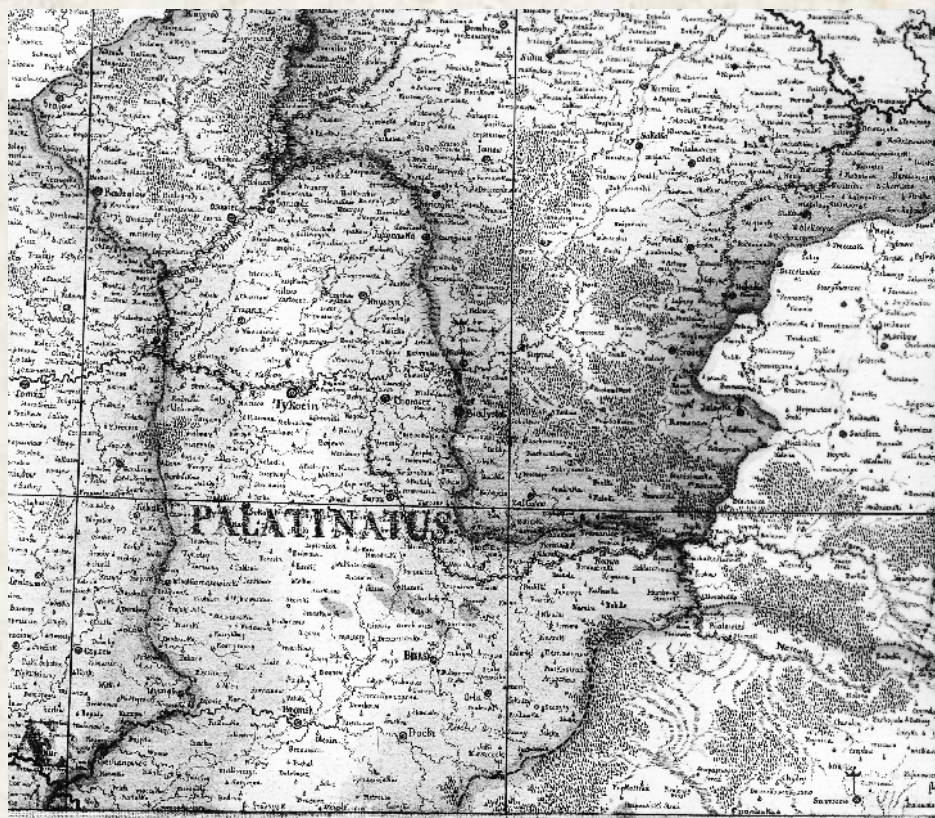
wysiłków praktycznie aż do II wojny światowej nie udało się właściwie uregulować jego zabudowy.

Założeniem wystawy jest prezentacja rozwoju przestrzennego miasta i jego korespondencja z najbliższą okolicą od połowy XVIII w. aż do czasów nam współczesnych. Data początkowa jest uzależniona od dostępnych nam źródeł kartograficznych. Najstarszą znaną mapą dotyczącą Białegostoku jest "Plan du chateau et de la ville de Białystok" prawdopodobnie z 1771 r., natomiast zakończyć wystawę pragnęlibyśmy obrazem miasta w 1959 r., tuż po największym powiększeniu granic miasta oraz w ostatnim momencie kiedy zabudowa blokowa nie zaczęła zacierać dawnej zabudowy przedmieść. Prezentowane mapy ułożono chronologicznie. W punktach podano tytuł mapy lub temat przewodni mapy wraz z datą jej powstania. W kolejnych akapitach zamieszczono krótki zarys dotyczący okresu historycznego w jakim dana mapa powstawała, czego dotyczy i co się na niej znajduje, następnie podano skalę mapy a w ostatnim punkcie źródło z jakiego mapy pochodzi.

Białystok leży na Wysoczyźnie Białostockiej, będącej częścią makroregionu Niziny Podlaskiej. Krajobraz Niziny jest bardzo urozmaicony, w części w której znajduje się miasto falisty z pagórkami osiagającymi od 113 do 170 m n.p.m. będącymi pozostałościami po nasuwających się ze Skandynawii lądolodach. Wycofujące się na północ lodowce rozpoczęły kształtowanie się sieci hydrograficznej, wtedy też powstała rzeka Biała. Dolina rzeki Białej była jedną z największych w tej części regionu. Od Kurian do Ujścia wpadało do niej co najmniej czternaście potoków tworzących zabagnioną i trudną do przebycia dolinę. Trwająca od XV i XVI w. kolonizacja puszczy a zwłaszcza wycinka lasów doprowadziła do zasadniczej zmiany stosunków wodnych. Powoli obniżał się poziom wód doprowadzając do wyschnięcia licznych bagien i dopływów do rzeki Białej, która aż do końca XVIII w. stanowiła pełnowartościowy zbiornik retencyjny, odprowadzający wodę i nawadniający pola i łąki w dolinie. Dopiero w XIX i na początku XX w., nieprawidłowa gospodarka ludzka, znaczne zmniejszenie powierzchni lasów, melioracje, spowodowały obniżenie się lustra wody i przesuszenie znacznych obszarów łąk. Rzeka Biała ma długość 24 km, a liczona z dopływami 47 km. Na poziom wód wpływ miało również stopniowe zmniejszanie się ilości opadów, osiagające obecnie ok 550 mm rocznie. Liczba dni mroźnych wynosi od 50 do 60, z przymrozkami od 110 do 130 dni, średnia roczna temperatura wynosi ok 7 st. C. Okres wegetacyjny wynosi od 200 do 210 dni. Lasy w wielkiej ilości pokrywały obszar dzisiejszego miasta i okolic jeszcze w XIV w. Początkowo kolonizacja ograniczała się do powstawania osad myśliwych, drwali i smolarzy, z czasem zaczęły pojawiać się osady rolnicze, co wiązało się z dalszą wycinką puszczy w celu poszerzenia zasięgu pól uprawnych. Kolejna przemiana nastąpiła w XIX i XX w. i choć na podstawie dawnych map możemy stwierdzić, że stopień zalesienia w okolicy Białegostoku znacząco się nie zmienił, to zmienił się system ich gospodarowania. Wprowadzono zręby całkowite, a na miejsce dawnych lasów sadzono przeważnie sosnę co wraz z rabunkową gospodarką w czasie wojen światowych odbiło się na stosunkach glebowych i wodnych.

W oczach kartografa chcielibyśmy przejrzeć czasy świetności, znaczenia, dynamicznego rozwoju, zmian i przeobrażeń dawnego miasta w miasto współczesne.

Składamy serdeczne podziękowania Panom Antoniemu Oleksickiemu, Jarosławowi Suproniukowi i Grzegorzowi Ryżewskiemu za wsparcie merytoryczne i udostępnione materiały.

1. Polonia secundum legitimas projectionis stereographicae regulas et iuxta recentissimas observationes, 1770

Od połowy XVIII w. kartografia polska przeżywała swoje odrodzenie. Jednym z najważniejszych ówczesnych mecenasów kartografii był król Stanisław August Poniatowski, który na Zamku Królewskim urządził swoisty instytut kartografii. Jego działania miały na celu stworzenie szczegółowej mapy całego kraju. Do tego zadania zatrudnił zdolnego i wielce oddanego pasjonata map Karola de Perthees. Na efekt jego prac nie trzeba było długo czekać. Zwraca uwagę usytuowanie Białegostoku właściwie na granicy pomiędzy województwami podlaskim i trockim, znak poczty oraz przebieg dawnego ogólnokrajowego traktu na osi północ-południe, którego przebieg w dużej mierze przetrwał do dziś.

Skala 1:934000

Orginał został zniszczony w 1944 r., fotokopia znajduje się w zbiorach Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

2. Plan du chateau et de la ville de Białystok", powstały prawdopodobnie ok 1771 r.

Jest to pierwszy plan szczegółowo ukazujący obraz przestrzenny Białegostoku, a także sąsiednich wsi, w XVIII w. Nie jest do końca jasne w którym roku został on stworzony. Podpis pod legendą planu wskazuje na autorstwo Jana Chrystiana Kamsetzera, który prawdopodobnie będąc jeszcze słuchaczem Akademii Sztuk Pięknych w Dreźnie opracował plan na podstawie przesłanych przez Branickich materiałów źródłowych, a być może korzystał również z jeszcze wcześniejszego planu miasta. Na planie można zaobserwować bloki osadnicze, ogrody, grunty rolne, rozplanowanie ogrodowe na Wysokim Stoku, rozplanowanie Zwierzyńca z układem alejek, itp. W mieście plan ukazuje szczegółowo układy poszczególnych parcel, nasadzenia, układ wodny powiązany z zespołem pałacowym, zabudowania. Wskazano ważniejsze budowle miejskie, m.in. Kościół, cerkiew unicka, itd., dzięki tym informacjom mamy możliwość zaobserwować skalę przeprowadzanych przez Jana Klemensa Branickiego zmian. Badacze wskazują, że pewne przesłanki mogą przemawiać za tym, że plan ten miał nie tylko odwzorowywać istniejący stan rzeczy ale też mógł spełniać rolę planu, dziś stwierdzilibyśmy, zagospodarowania przestrzennego, dzięki któremu właściciel miasta mógł zaplanować jego kreację urbanistyczną. Pewne przesłanki mogą wskazywać na to, że plan ten został stworzony jako załącznik do prowadzonego postępowania spadkowego po hetmanie.

Skala fotokopii 1:9000

Plan przechowywany jest w Rosyjskim Wojskowo-Historycznym Archiwum Państwowym w Moskwie, kopia udostępniona ze zbiorów Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział Terenowy w Białymstoku.

3. Mappa szczegółna województwa podlaskiego, 1795

Głównym założeniem króla Stanisława Augusta było sporządzenie dokładnej mapy Polski. Niestety na przeszkodzie w realizacji jego planu stał brak odpowiednich pomiarów matematyczno-astrofizycznych, których wykonanie zajmowało sporo czasu i pochłaniało znaczne sumy. Na szczęście w tym czasie Michał Jerzy Poniątkowski, biskup płocki, zlecił ks. Franciszkowi Salezemu Czaykowskiemu opracowanie dokładnej mapy diecezji, którą ten sporządził na podstawie ankiety rozesyłanych do poszczególnych parafii. Karol de Perthees przejął metodę Czaykowskiego i dzięki wsparciu bp. Michała Jerzego Poniątkowskiego rozszerzył ją na cały kraj. Opierając się na opisach topograficznych parafii oraz przeprowadzając badania astrofizyczne w latach 1781 – 1804 opracował Atlas województw koronnych Rzeczypospolitej Polskiej. Mapa województwa podlaskiego powstała w 1795 r., zawiera legendę, podziałkę liniową a także wykaz dóbr królewskich i kościelnych. Mapy Pertheesa dalekie były od doskonałości, jednak bogactwo treści i piękna szata stawiają ją na czołowym miejscu w dorobku kartografii polskiej doby oświecenia.

Skala 1:225000

Fotografia ze zbiorów Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk.

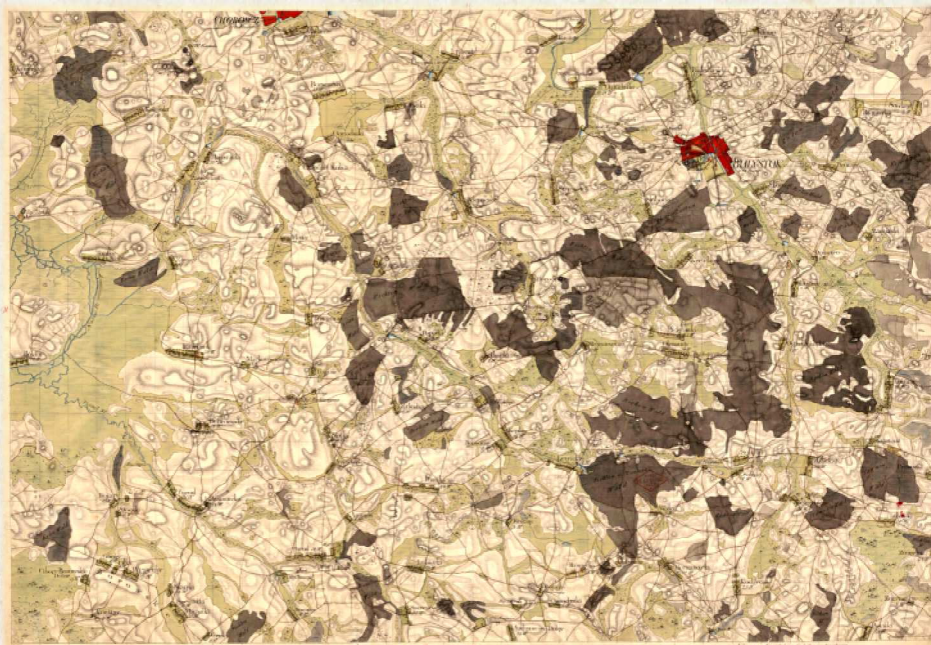

4. Plan miasta Białegostoku, 1799

Po upadku Rzeczypospolitej i zawarciu przez państwa zaborcze traktatu rozbiorowego, Białystok znalazł się pod panowaniem Pruskim, w prowincji Nowe Prusy Wschodnie. Granice prowincji określał patent Fryderyka Wilhelma II wydany 26 XII 1795 r. Białystok, jako największe, liczące ponad 3300 mieszkańców miasto stało się jej stolicą. Miało to doniosłe znaczenie dla rozwoju społeczno-ekonomicznego miasta, bowiem z dawnej rezydencji hetmańskiej stało się ono siedzibą władz centralnych, co przynosiło ze sobą, m.in. napływ urzędników z innych części Królestwa Prus. Plan ten oddaje układ przestrzenny i stan zabudowy Białegostoku pod koniec XVIII w. Oryginał został opracowany na zlecenie władz pruskich przez Georga Beckera. Można stwierdzić, że plan ten obrazuje zmiany jakie zaszły w układzie przestrzennym miasta pod koniec życia Jana Klemensa Branickiego, gdyż po jego śmierci w 1771 r. w Białymstoku nie zachodziły istotne zmiany, a władze pruskie wstrzymywały się z poważniejszymi inwestycjami aż do czasu uregulowania spraw własnościowych. Jedną z tez powstania tego planu mówi, że służyć on miał do pertraktacji ze spadkobiercami Jana Klemensa Branickiego. Plan ukazuje Białystok w jego granicach do bram miasta, przedmieść oraz zespół pałacowo-ogrodowy wraz z częścią Zwierzyńców. Układ ulic i kwartałów został ustalony na przełomie XVII i XVIII w., pożary w 1753 r. spowodowały znaczne zmiany w układzie części miasta i nową jego regulację. Według danych pochodzących z pruskich opisów miast w Białymstoku na przełomie XVIII i XIX w. były 462 domy, z czego 174 kryte dachówkami, oraz 12 pustych placów z przyległościami.

Skala 1:2000

Oryginał planu znajduje się w Statsbibliothek Berlin, x 48585, fotokopia oryginału planu w Tekach Glinki, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki 120, a prezentowana reprodukcja w zespole akt Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku.

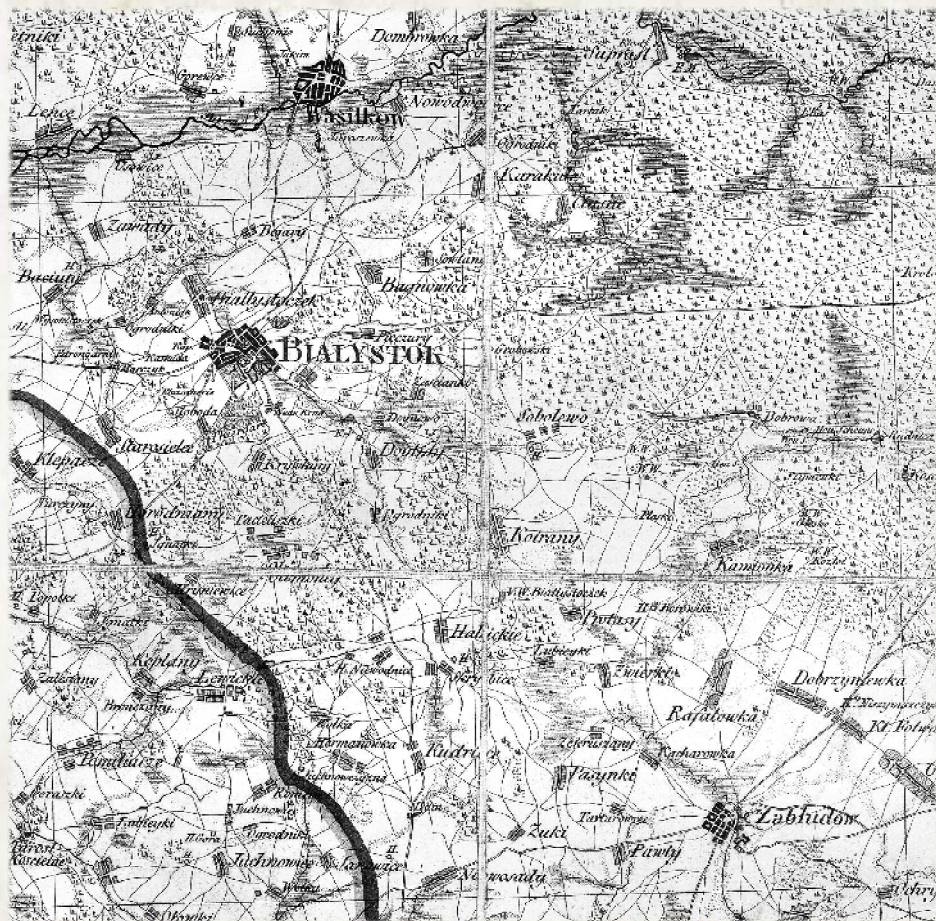

5. Nowe Prusy Wschodnie, 1795 - 1800

Rozszerzające swoje granice państwo pruskie potrzebowało możliwie najdokładniejszych map zarówno do celów administracyjnych jak i wojskowych. Początkowo wyrysowaniem mapy nowej prowincji pruskiej zajmował się major Kwatermistrzostwa von Stejn, prace trwały w latach 1795-1798, mapę wykonano na 135 arkuszach. Później zdjęcia von Stejna poprawił przez dokonanie własnych pomiarów i obserwacji astronomicznych Jan Krzysztof Textor, nauczyciel matematyki i sztuki wojσκowej w szkole artylerii w Berlinie. Mapa obejmuje zasięgiem ziemie leżące między Drwęcą, Wisłą, Bugiem, Niemnem i dawną granicą Prus Wschodnich, czyli ziemie zagrabione przez Prusy w czasie III rozbioru Rzeczypospolitej. Z powodu trudnego terenu pomiary trygonometryczne przeprowadzono w minimalnym stopniu, jednak nie odbiega on dokładnością od innych tego typu map. Na planie zamieszczono wiele szczegółów dotyczących badanego terenu – w legendzie zaznaczono 53 znaki objaśniające. Znalazły się na nich lasy, bagna, główne drogi, osiedla, granice, ale też młyny, tartaki, kuźnie i wiele innych. Wyjątkowo dokładnie oddano rzeźbę terenu, jako niezwykle ciekawą rzecz można odnotować zamieszczone informacje o rodzaju drzew rosnących w lasach, czy też wyrysowania poszczególnych budynków w osadach. Mapa nie posłużyła państwu pruskiemu gdyż w momencie jej wydania opisane tereny znalazły się w granicach Księstwa Warszawskiego i Cesarstwa Rosyjskiego.

Skala 1:33000

Oryginał znajduje się w Staatsbibliothek Berlin, sygn. 17030 sekt 92, fotokopia oryginału w Tekach Glinki, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teka 233, kopia ze zbiorów prywatnych Pana Tomasza Popławskiego.

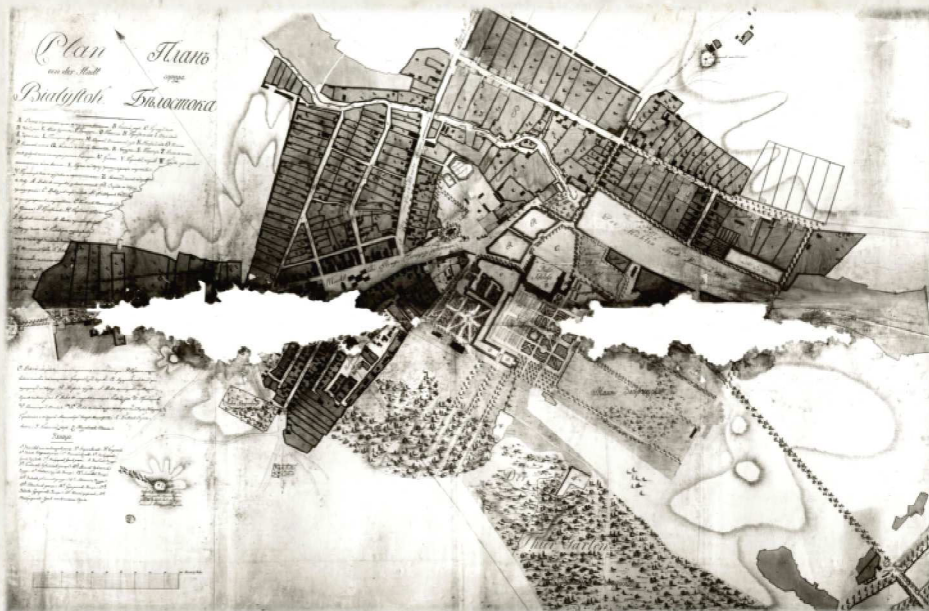

6. Nowe Prusy Wschodnie, 1808

Praca von Steina została poprawiona i uzupełniona przez J.K. Textora, który po dokonaniu własnych pomiarów oraz zmniejszeniu skali mapy prace zakończył w 1800 roku. Obok zmiany skali Textor zredukował liczbę arkuszy do 15. Wydawcą mapy Textora był Daniel Fryderyk Sotzmann, autor m.in. mapy krajów leżących nad Morzem Czarnym, czy 16-to arkuszowej mapy Niemiec.

Skala 155000

Fotokopia ze zbiorów Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk

7. Plan von der Stadt Bialystok/Plan goroda Belostoka, ok. 1807/8

Okres panowania pruskiego w Białymstoku został zakończony na skutek postanowień traktatu zawartego w Tylży w 1807 r. Ich mocą część dotychczasowego departamentu białostockiego (powiaty białostocki, sokólski, bielski i drohicki) została włączona do Cesarstwa Rosyjskiego i utworzyła Obwód Białostocki. Białystok zachował wysoki status administracyjny. Plan ten obrazuje przejmowanie miasta przez Rosjan, początki funkcjonowania ich administracji, z którą w tym czasie siedzibami dzieliła się administracja pruska. Możemy na nim zaobserwować zmiany jakie zaszły w mieście w ciągu jedenastu lat rządów pruskich. Zwraca uwagę zabudowa części dzisiejszej ul. Warszawskiej niszcząca dotychczasową barokową panoramę widokową założoną przez Jana Klemensa Branickiego. Możemy zaobserwować tu nowe regulacje, które po wykupie, scalaniu i powstaniu nowych parcel stworzyły jednolity zwarty blok jednolitych parcel, na których zaczęły powstawać nowe budowle, najczęściej domy prywatne urzędników władz centralnych departamentu. Innym obszarem intensywnej rozbudowy były tereny położone poza bramą choroską, stanowiące tereny z dużą możliwością rozwoju. W tym okresie Białystok liczył ok 4145 mieszkańców.

Skala 1:3726

Oryginał znajduje się w zbiorach Rosyjskiego Wojskowo-Historycznego Archiwum Państwowego w Moskwie, f. 846, o. 16, d. 21756, fotokopia ze zbiorów Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział Terenowy w Białymstoku.

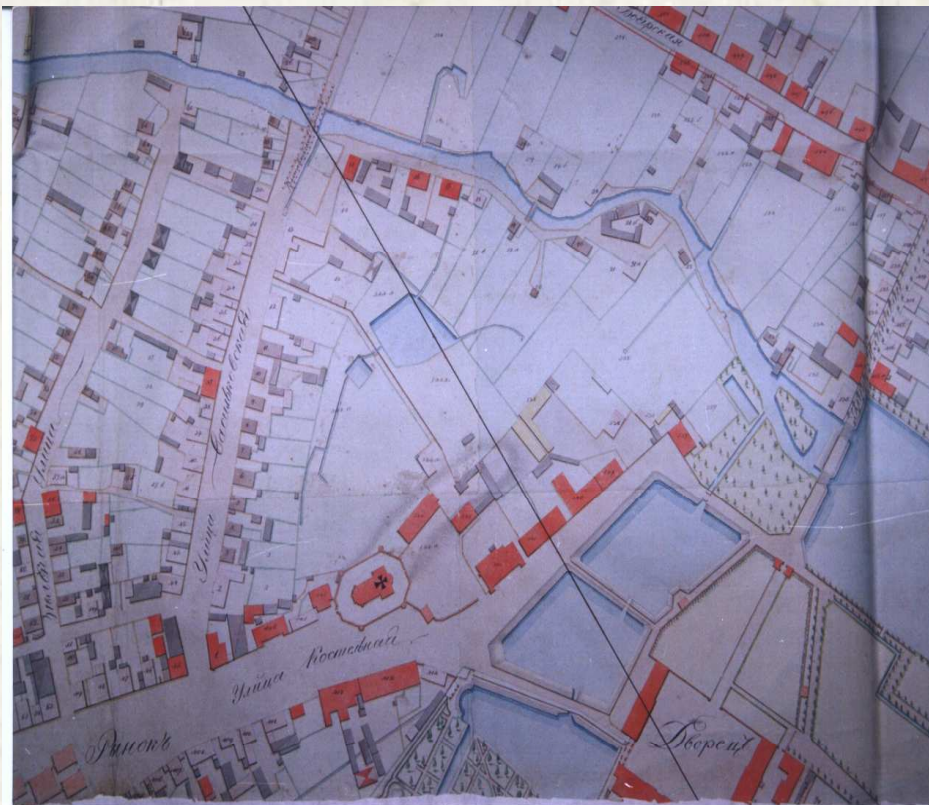

8. Obwód Białostocki, 1809

Mocą traktatu w Tylży z dnia 7 lipca 1807 r. z części ziem wchodzących w skład departamentu białostockiego Nowych Prus Wschodnich utworzono Obwód Białostocki. Obwód zajmował ok 9 tys km² i liczył ok 190 tys mieszkańców. Nowa jednostka administracyjna została podzielona na cztery powiaty: białostocki, bielski, drohicki i sokólski, jej wielkorządcą został Ignacy A. Theyls. Na planie zaznaczono granice cesarstwa, guberni i powiatów, a także m.in. cerkwie, folwarki, młyny wodne i wiatrowe, cegielnie, stacje pocztowe. Zamieszczono również tabele odległości pomiędzy najważniejszymi ośrodkami obwodu.

Brak skali

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, nr z. 402, sygn. 72-19

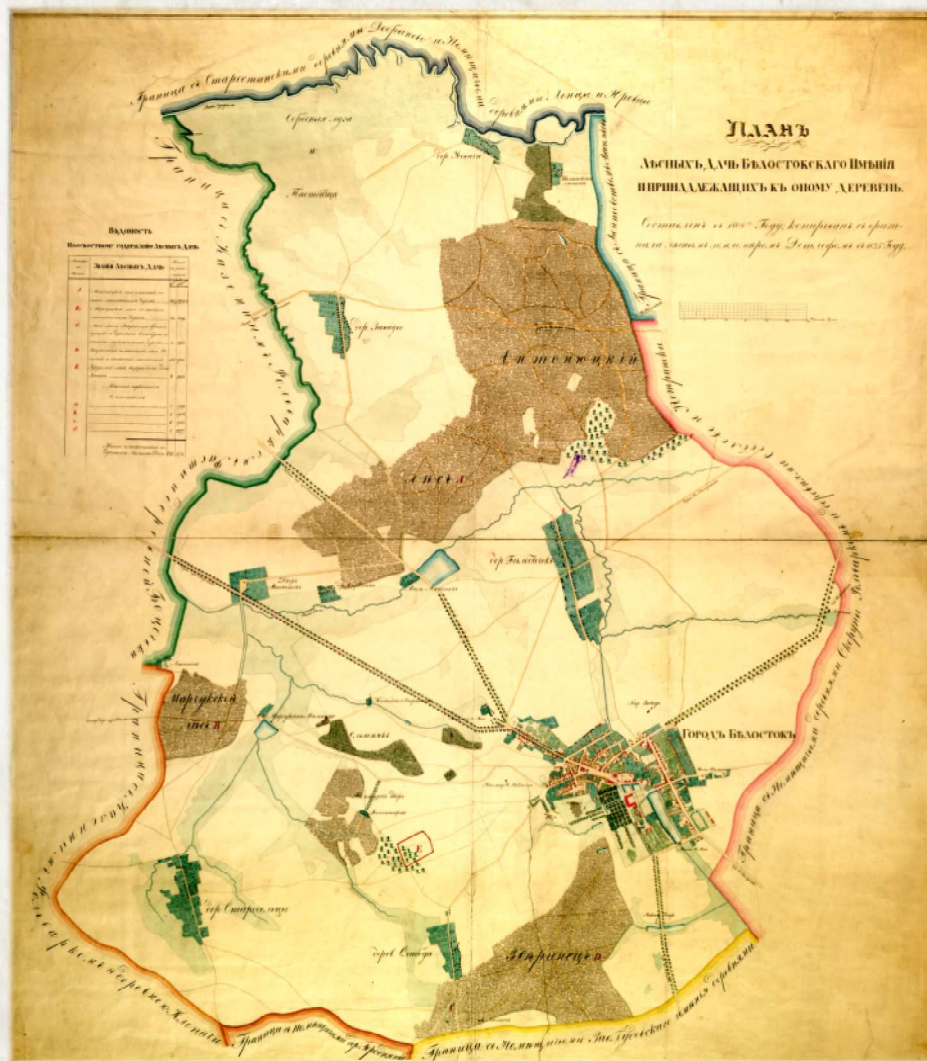

9. Białystok, 1810

Zmiana przynależności państwowej nie wpłynęła wyraźnie na zmianę sytuacji ekonomicznej miasta. Następował systematyczny przyrost ludności, który między 1808 a 1835 rokiem wynosił ok 2%. Miasto było siedzibą obwodu i ośrodkiem handlu i usług o zasięgu lokalnym. W tym okresie praktycznie nie posiadał przemysłu, funkcjonowało kilka manufaktur – kapelusznicze, garbarskie, sukiennicza. W tym czasie w Białymstoku na 605 domów 86 było murowanych. Przyrost ludności powodował zagęszczenie zabudowy i zmniejszanie powierzchni ogrodów. Przedstawiony plan jest jednym z najdokładniejszych planów rosyjskich. Zaznaczono na nim cyframi poszczególnych właścicieli nieruchomości oraz opisano ważniejsze budynki publiczne. Ciekawostką wydaje się fakt istnienia wokół kościoła farnego jednego ogrodzenia kiedy kilka lat wcześniej na planie prusko-rosyjskim widzimy dwa ogrodzenia.

Brak skali.

Orginał znajduje się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Rosji w Sankt Petersburgu, f. 1293, op. 168, k. 5, kopia udostępniona ze zbiorów Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział Terenowy w Białymstoku.

10. Plan leśnych dać Bielostockiego imienia...", 1808/1825

Plan ukazuje dobra leśne i miejscowości położone w dobrach białostockich. Prezentowana kopia opiera się na planie z 1808 r., który powstał widocznie na zlecenie nowych władz tuż po otrzymaniu miasta.

Skala 1:10500

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, nr z. 402, sygn. 26-2

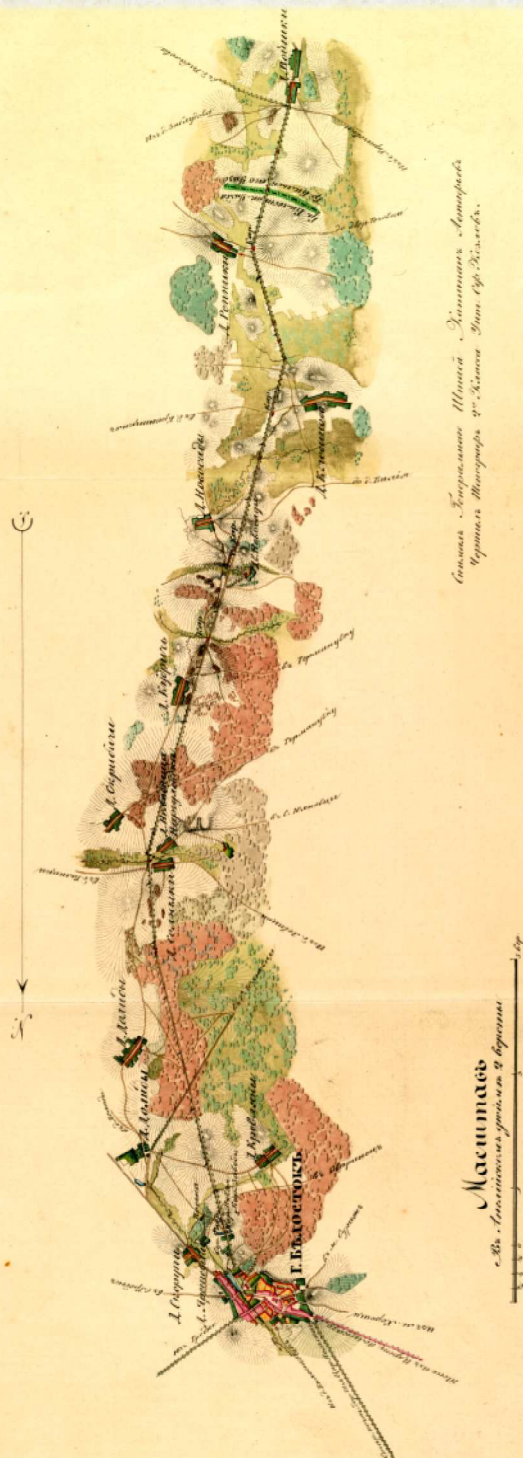
11. Topograficzeskaja karta okrestnostiej ujezdnogo goroda Bielostoka, 1825

Wprowadzenie kordonów granicznych pomiędzy Prusami i Rosją a także Rosją a Królestwem przyczyniło się do stabilizacji ekonomicznej Obwodu oraz wpłynęło na zmianę układu traktów i dróg wokół Białegostoku. W 1822 roku utworzono tzw. "szosę żółtkowską" nową drogę pocztową do Warszawy, co spowodowało zmianę kierunku rozwoju urbanistycznego miasta. Ciekawostką wydaje się fakt, że droga ta prowadziła jeszcze przez Tykocin, dawnym szlakiem, a dopiero później poprowadzono ją bezpośrednio do Jeżewa oraz bieg drogi do Grodna, która do dziś zachowała podobny układ. Główne drogi pocztowe zaznaczono jako szersze w porównaniu z pozostałymi oraz obsadzone gęstymi szpalerami drzew. Miasto zaczęło rozwijać się w kierunkach głównych dróg – w stronę Grodna i Warszawy, zmieniając początkowe, osmnastowieczne założenie urbanistyczne.

Skala 1:41000

Orginał znajduje się w Rosyjskim Wojskowo-Historycznym Archiwum Państwowym w Moskwie, f. 846, o. 16, d. 21757, fotokopia ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku

Chwała Przemysła przez Brzesczów 204 wiorst

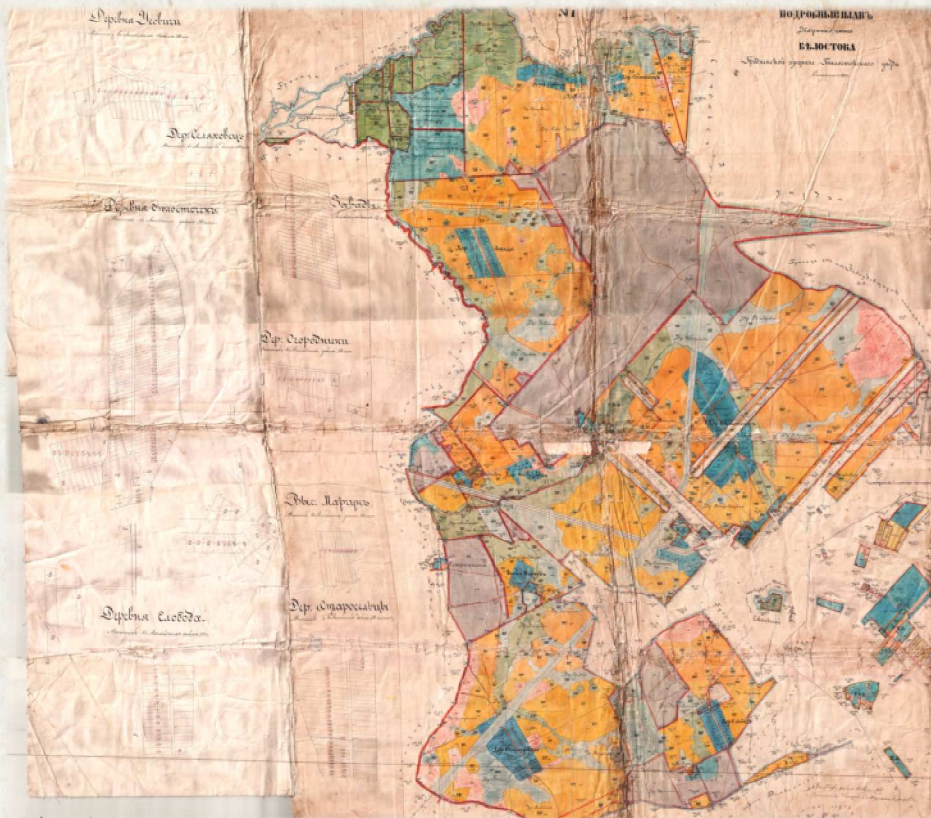

12. Fragment drogi pocztowej Białystok-Brześć, 1844

Fragment drogi pocztowej z Białegostoku do Brześcia na odcinku Białystok – Wojszki. Odległość pomiędzy tymi miejscowościami wynosiła 22 wiorsty – dawnej rosyjskiej miary długości wynoszącej 1066,78 m. Poczta funkcjonowała w Białymstoku od II poł. XVIII w., początkowo mieściła się przy ul. Suraskiej. Władze pruskie przeniosły pocztę do nowopowstałego budynku przy obecnej ul. Warszawskiej 13, który zachował swoją funkcję także w okresie rządów rosyjskich. Na planie zaznaczono przebieg drogi pocztowej, topografię terenu, występujące po drodze miejscowości, zasięg lasu, ważniejsze obiekty, itp.

Brak skali

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, nr zesp. 402, sygn. AK 151

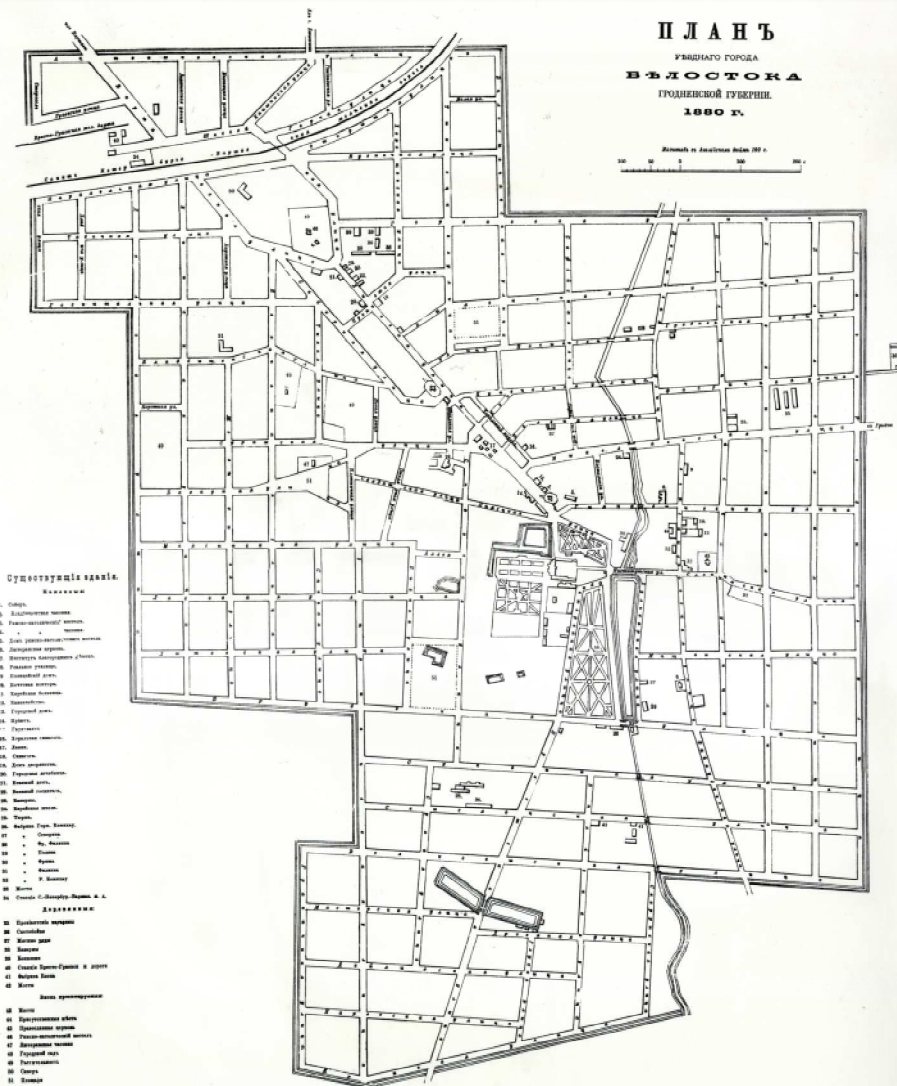

13. Podrobnij plan kazennago iminija Belostoka, 1864

Rozwój Białegostoku od lat 60-tych XIX w. przebiegał niezwykle dynamicznie w czym pomagało zniesienie poddaństwa i proces uwłaszczenia chłopów rozpoczęty w 1861 r. Chłopi z dóbr państwowych zostali uwłaszczeni w 1867 r. Po wykupieniu nadano im na własność te wszystkie grunty, które użytkowali do momentu wydania ukazu. W ramach uwłaszczenia nadano ziemie, m.in. osobom bezrolnym, wysłużonym żołnierzom, ogrodnikom i osadnikom-przesiedleńcom – Rosjanom. Opłaty wykupna miały być płacone aż do 1913 r. Określeniem powierzchni gruntów chłopskich i wysokości opłat wykupnych zajmowały się specjalne Gubernialne Komisje Lustracyjne. Ich głównym zadaniem było sporządzanie aktów lustracyjnych dotyczących poszczególnych wsi i pojedynczych osad, zawierających nazwiska uwłaszczonych, dane o powierzchni użytków i opłatach wykupnych. Na planie naniesiono legendę, orientację, opis granic, kąty astrolabiczne granic, kontury działek, dane o powierzchni i oznaczenia rodzajów gruntów.

Skala 1:8400

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 33, syng. 13

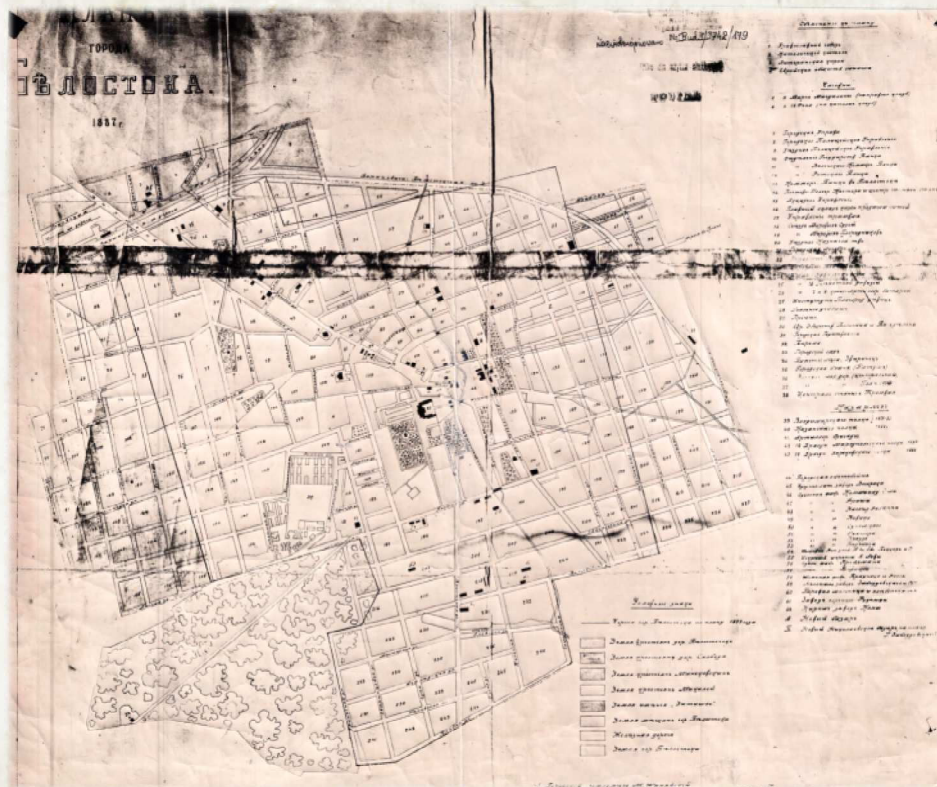

14. Plan ujezdnago goroda Belostoka grodnenskoj guberni, 1880

Po zniesieniu Obwodu w 1842 roku Białystok utracił status miasta gubernialnego stając się miastem powiatowym. Utrata wysokiego statusu administracyjnego znacząco wpłynęła na jego rozwój. Coraz większy wpływ na jego przemiany miał rozwój przemysłu, który spowodował poszerzenie granic miasta w 1877 r. Plan był projektem zagospodarowania przestrzennego tego poszerzenia, rozszerzoną o tereny w okolicach dworca centralnego.

Skala 1:8400

Archiwum Państwowe w Białymstoku, fotokopia w zbiorach niesygnowana.

16. Plan goroda Bѣlostoka, 1887

Jest to kolejny projekt zagospodarowania przestrzennego, ukazujący propozycję dalszego rozszerzania granic miasta w kierunkach zachodnim i wschodnim. Na planie tym ukazano działki prywatne i miejskie, sieć ulic i placów z naniesionymi ważniejszymi budynkami: kościołami, siedzibami urzędów i instytucji użyteczności publicznej, zakładami przemysłowymi, koszarami. Rzuca się w oczy regularny układ ulic korespondujący z rzeczywistym ich przebiegiem. Plan ten nigdy nie został zrealizowany, choć zapewne przeprowadzono korekty istniejących ulic. Intensywny rozwój miasta powodował samorzutne, uwarunkowane istniejącym już układem sieci dróg, przebiegiem linii kolejowych, koncentracją przemysłu czy podziałem gruntów rolnych na przedmieściach, powstawanie wąskich, często ślepo zakończonych ulic z gęstą, drewnianą zabudową.

Brak skali

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 64, sygn. 136.

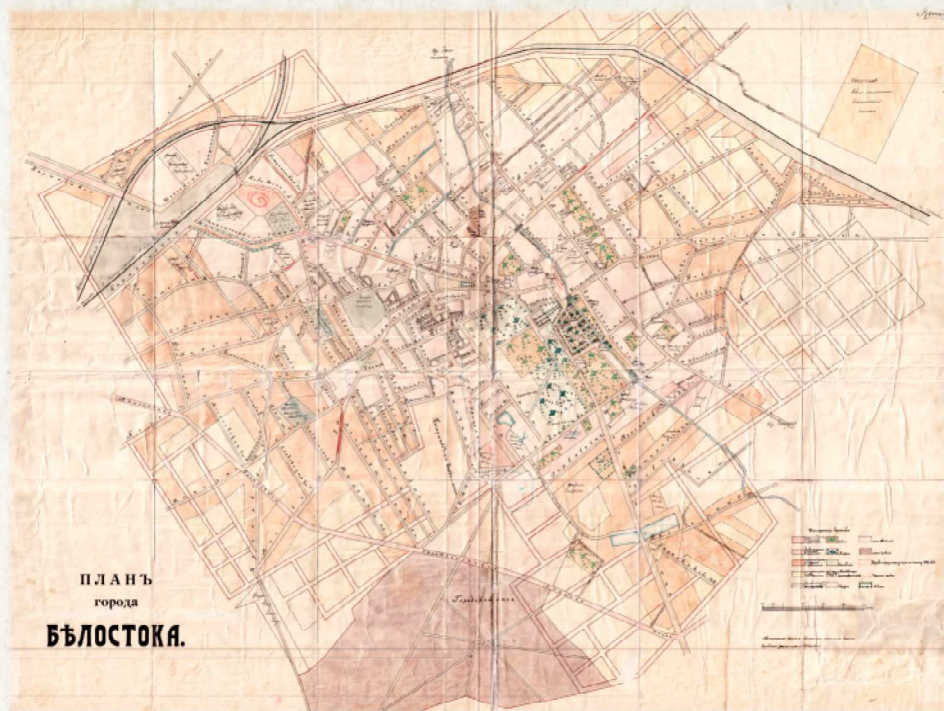

17. Projekt kanalizacji g. Białostoka, 1913

Intensywny rozwój miasta powodował konieczność rozwoju infrastruktury miejskiej. Pod koniec XIX w. w Białymstoku pojawiają się pierwsze urządzenia miejskie – komunikacja zbiorowa, wodociągi, kanalizacja, sieć telefoniczna i elektryczna. Plan ukazuje zmiany granic miasta po jego poszerzeniu w 1890 roku, sieć ulic, ważniejsze obiekty a także linie wysokościowe i sieć kanałów odprowadzających ścieki i deszczówkę.

Skala 1:4200

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 64, sygn. 91

18. Plan goroda Belostoka, pocz. XX w.

W 1890 r. nastąpiło kolejne poszerzenie granic miasta. Na planie umieszczono sieć ulic, stawy, parki, ogrody, ważniejsze budynki w stan faktyczny oraz projektowanej rozbudowy. Rzuca się w oczy pojawienie się kompleksów koszar silnego garnizonu rosyjskiego, które rozrzucone po przeciwległych końcach miasta blokowały rozprzestrzenienie się zabudowy miejskiej w kierunku południowym. Miasto rozrastało się w kierunku północno-zachodnim oraz w kierunku zachodnim i południowo-zachodnim. Zasypano wielki staw przed pałacem a na jego miejscu utworzono ogród miejski.

Skala 1:4200

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 64, sygn. 137.

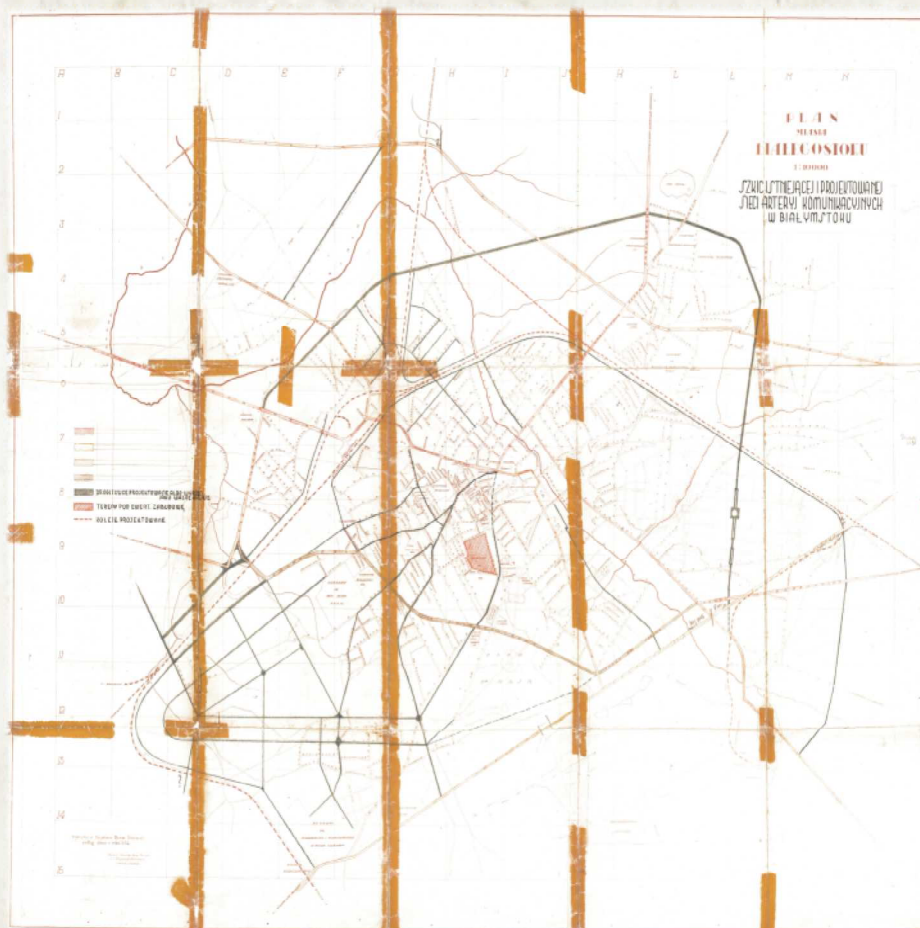

19. Białystok, 1933

Po latach zaborów Białystok odzyskał niepodległość 19 lutego 1919 r. Ustawa sejmowa o podziale administracyjnym kraju z sierpnia 1919 r. podniosła Białystok do rangi miasta wojewódzkiego. Wraz z umieszczeniem szeregu urzędów, instytucji gospodarczych i społecznych o zasięgu wojewódzkim przyczyniło się do wzrostu liczby mieszkańców i stanowiło silny impuls ożywiający budownictwo. Wcześniej bo 10 maja 1919 r. rozporządzeniem Komisarza Cywilnego Ziem Wschodnich rozszerzono granice miasta o pobliskie wioski i przedmieścia: Antoniuk, Białostoczek, Dojlidy, Dziesięciny, Marczuk, Ogrodniczki, Pieczurki, Skorupy, Starosielce, Słobodę, Wygodę, Wysoki Stok, Zacisze Zwierzyniec, tworząc, tzw. "Wielki Białystok". Po powiększeniu obszar miasta wynosił ok 41 km², z czego zaledwie 1/4 stanowiła tereny zabudowane, natomiast pozostałe tereny stanowiły pola, łąki, inne użytki rolne, parki i ogrody publiczne. Mapy wydawane przez Wojskowy Instytut Geograficzny były bardzo cenione w całej Europie, były uważane za jedno z najlepszych na świecie dzieł sztuki kartograficznej.

Skala 1:25000

Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego (www.polski.mapywig.org), Skorowidz WIG 1:100000, Pas 36 Słup 36

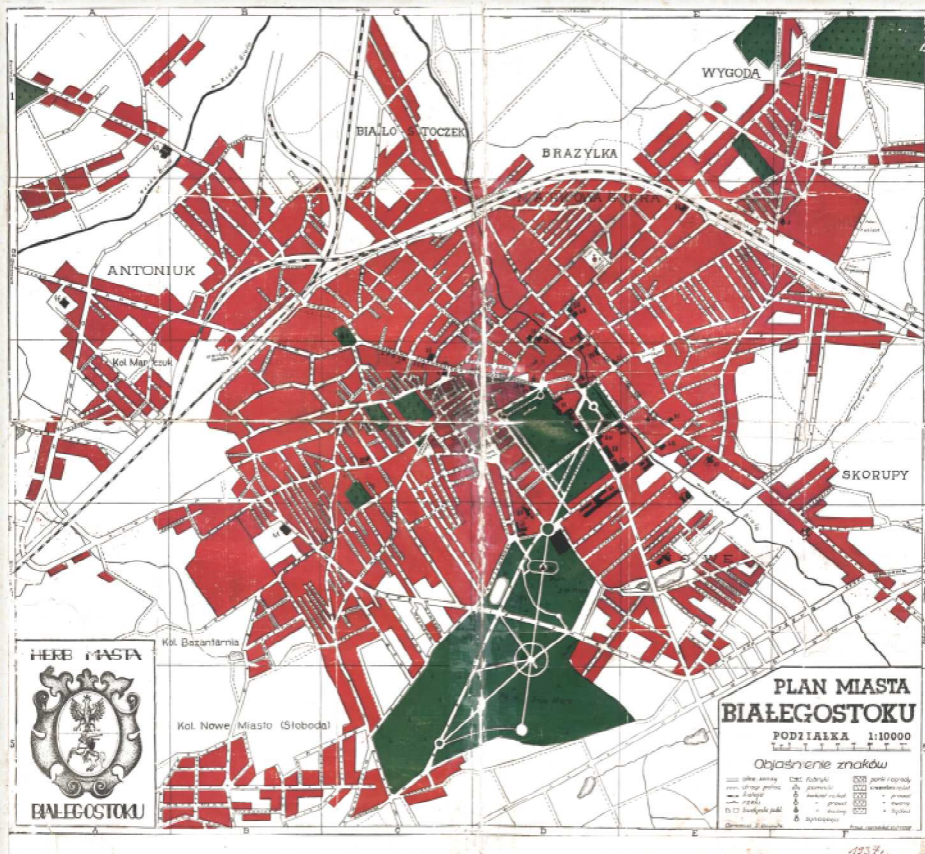

20. Plan miasta Białegostoku, 1934

Samorzutne rozbudowywanie się miasta często nieuporządkowana narosła przez lata zabudowa z gęstą siecią wąskich ulic powodowały liczne porzeszkody w jego rozwoju. Peryferie miasta były zabudowane małymi, jednorodziennymi, drewnianymi domkami, otoczonymi przydomowymi ogródkami i stały przy ulicach których przebieg często kształtował się w oparciu o dawne ścieżki i drogi dojazdowe do pól. Natomiast układ parcel praktycznie był odbiciem dawnego układu pól które w Śrudmieściu całkowicie się zatarto. Jednym z narzędzi mającym unowocześnić i przekształcić zabudowę przedmieść miało być poprawienie ich łączności z centrum. W 1932 r. w Białymstoku na 378 ulic aż 237 pozbawionych było chodników i bruków. W okresie międzywojennym oddano do użytku około 100 km nowych nawierzchni ulic i ułożono 25 km chodników z płyt betonowych. Plan ukazuje istniejące i projektowane arterie komunikacyjne w Białymstoku, wyrużniając drogi ważne dla organizmu miejskiego oraz projektowane drogi i tory kolejowe.

Skala 1:10000

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 64, sygn. 1/1/08

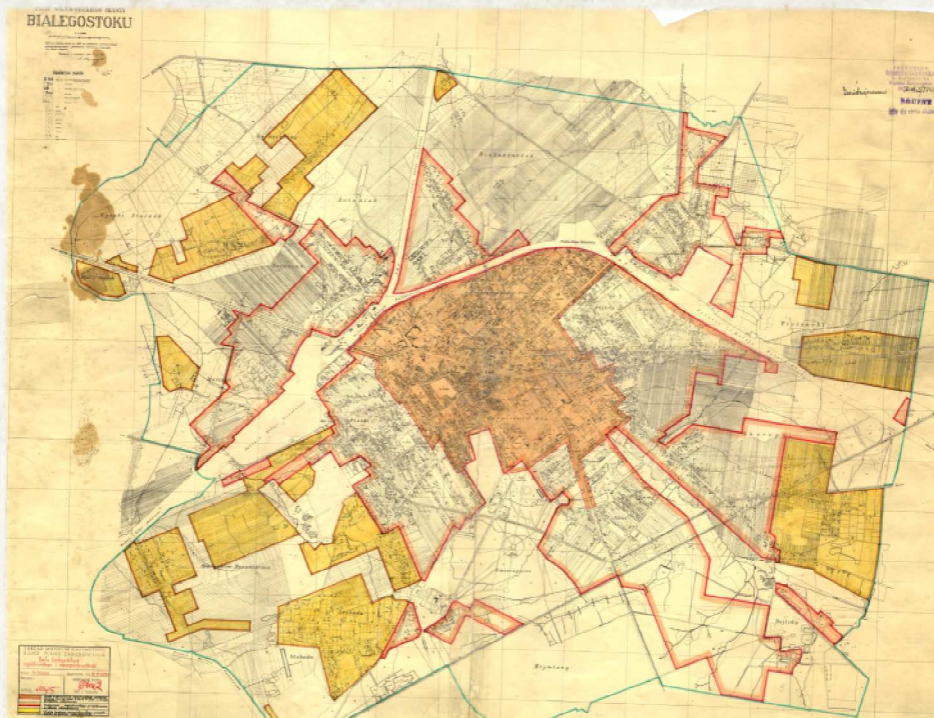

21. Plan miasta Białegostoku, 1937

Przez cały okres międzywojenny starano się poprawić wizerunek miasta. Wysoki status administracyjny sprawiał, że podejmowano szereg inwestycji niosących nadzieję na zmianę pejzażu miasta. Po 1933 r. rozpoczęły się prace nad regulacją rzeki Białej. Rozbudowywano elektrownię, wodociągi, planowano założenie sieci gazowniczej. Wybudowano budynek Sądu Okręgowego (obecnie Urząd Wojewódzki), na terenie Parku Starego wybudowano Dom Ludowy im. Marszałka Józefa Poniatowskiego, na terenie zwierzyńców założono park miejski z szeroką aleją, rzędami trawników i kwietników, tarasami różanek, fontanną w centrum, w Lesie Zwierzynieckim wytyczono drogi spacerowe, zorganizowano pomnik Konstytucji 3 Maja, ustawiono pomnik poległych żołnierzy 42 pułku piechoty, wybudowano Stadion Miejski oraz pomnik upamiętniający odzyskanie niepodległości – kościół św. Rocha. Plan przedstawia zasięg zabudowy miejskiej, najważniejsze budowle i obiekty miejskie z kościołami, fabrykami, pomnikami.

Skala 1:10000

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 64, sygn. 138, k. 1

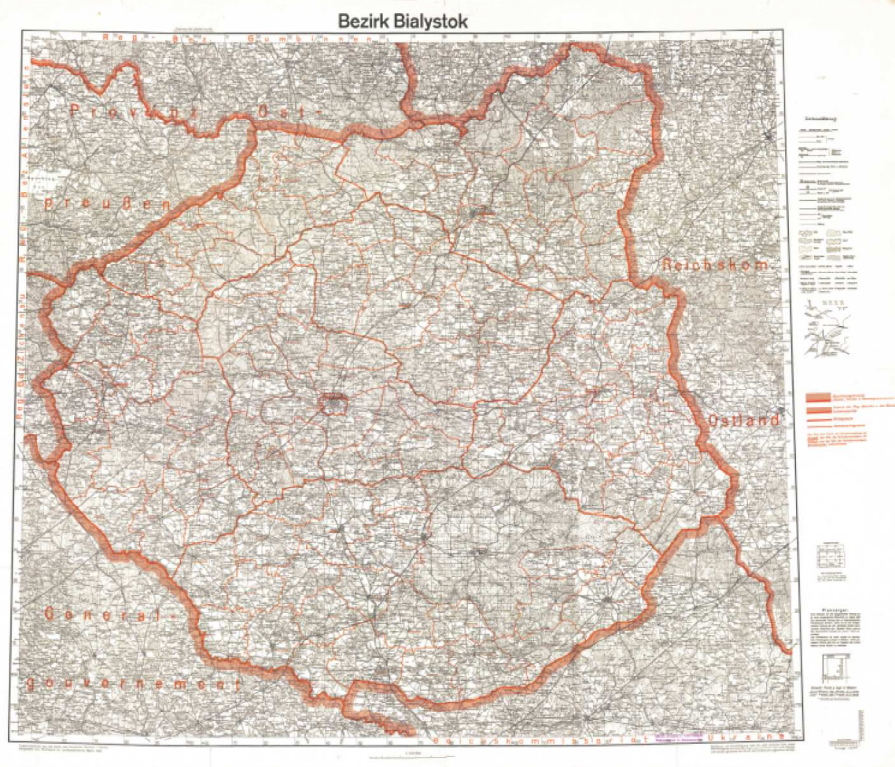

22. Plan stref budownictwa ogniotrwałego i nieogniotrwałego, 1939

Napływ ludności i wysoki przyrost naturalny sprawił, że liczba mieszkańców Białegostoku wzrosła do ponad 100 tys., co plasowało go na 14 miejscu wśród największych w Polsce. W związku z intensywnym rozwojem konieczne było opracowanie całościowego planu zagospodarowania przestrzennego. Plan taki opracował Ignacy Tłoczek zakładał, że tempo rozwoju miasta pozostanie bez zmian, zakłady przemysłowe lokuje w rejonie wsi Fasty, w Starosielcach, i Dojlidach, wyburzenie części chaotycznej zabudowy i wzniesienie dzielnicy mieszkaniowej, itd. Rozwój miasta ściśle związany był z jego zabezpieczeniem przeciwpożarowym. W Białymstoku od wielu lat funkcjonowała Białostocka Ochotnicza Straż Ogniowa i Miejska Straż ogniowa które w ciągu roku podejmowały kilkadziesiąt interwencji. Na planie miasta zaznaczono poziomice, sieć ulic z naniesioną zabudową murowaną i drewnianą, urzędową i prywatną, rolami, ogrodami, łąkami, pastwiskami, nieużytkami, zaroślami, moczarami, lasami. Zaznaczono także strefy budownictwa ogniotrwałego wraz z ich projektowanym rozwinięciem w planie zabudowy oraz strefy budownictwa nieogniotrwałego w projektowanym planie zabudowy.

Skala 1:10000

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 64, sygn. 1/1/11.

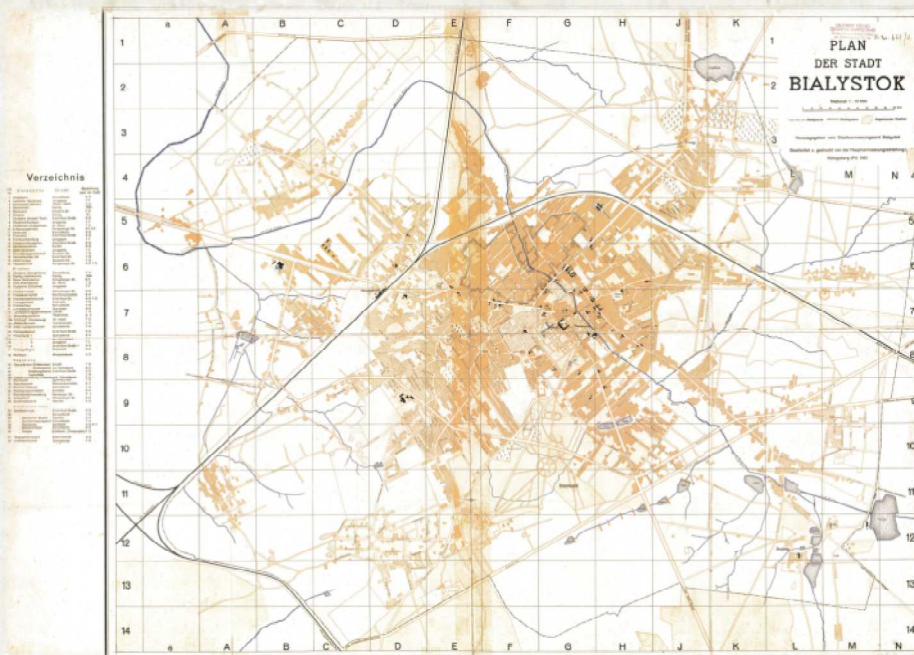

23. Bezirk Białystok, 1942

Po wybuchu wojny Niemcy w połowie września 1939 r. zajęli miasto po to by kilka dni później oddać je zgodnie z wcześniejszymi postanowieniami w ręce sowieckie. Białystok stał się częścią Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad, a mieszkańcy stali się obywatelami sowieckimi. Niespodziewana ofensywa niemiecka doprowadziła do ponownego zajęcia przez nich miasta 27 czerwca 1941 r. Na zdobytych terenach dekretem Hitlera powołano Bezirk (Okręg) Białystok, na którego czele stał Erich Koch. W skład okręgu weszły ziemie dawnego województwa białostockiego, bez ziem włączonych do Generalnej Guberni i powiatu suwalskiego ale z kilkoma gminami z województwa poleskiego. Na planie pokazano podział administracyjny Okręgu, granice powiatów i gmin.

Skala 1:300000

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 1046, sygn. 2.

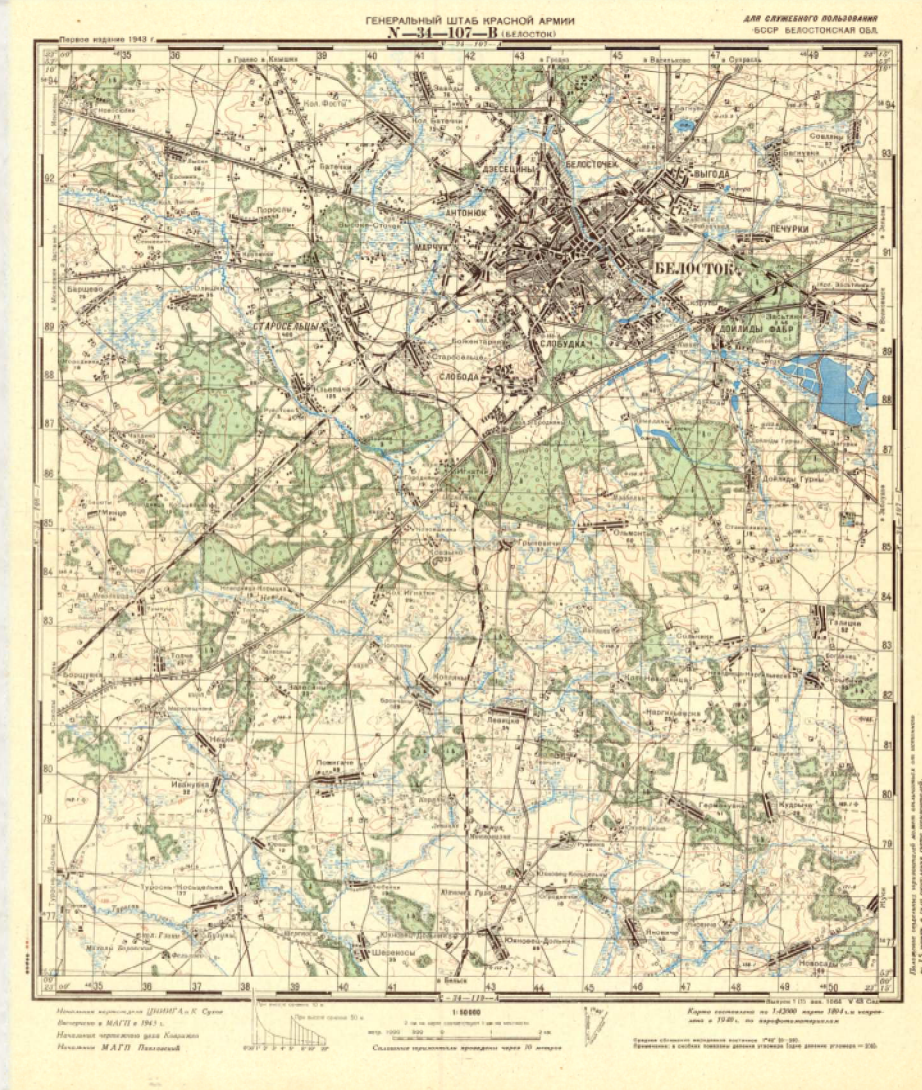

24. Plan der Stadt Białystok, 1942

Po zorganizowaniu Okręgu Białystok w mieście pojawiła się liczna grupa urzędników cywilnych, stacjonowały tu także spore siły policyjne, rezerwowe jednostki Wehrmachtu, ochrona ważnego węzła kolejowego i lotniska. Planowano po zakończeniu wojny wcielić Białystok do Prus Wschodnich i całkowicie zgermanizować. Już od pierwszych dni wojny okupant prowadził na ulicach politykę terroru, szacuje się, że w początkowym okresie okupacji niemieckiej zginęło kilka tysięcy osób, spalono, m.in. Wielką Synagogę z kilkuset Żydami w środku. Od początku sierpnia 1941 r. Żydzi mogli mieszkać tylko w gettcie, w którym zebrano ok 60 tys. osób. Wobec miasta Niemcy prowadzili politykę maksymalnej eksploatacji gospodarczej, wszystko zostało podporządkowane toczącej się wojnie. Na planie zaznaczono zasięg miejskiej zabudowy, getto i spaloną część miasta, sieć ulic i placów, ważniejsze obiekty, siedziby niemieckich władz okupacyjnych.

Skala 1:10000

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 64, sygn. 139.

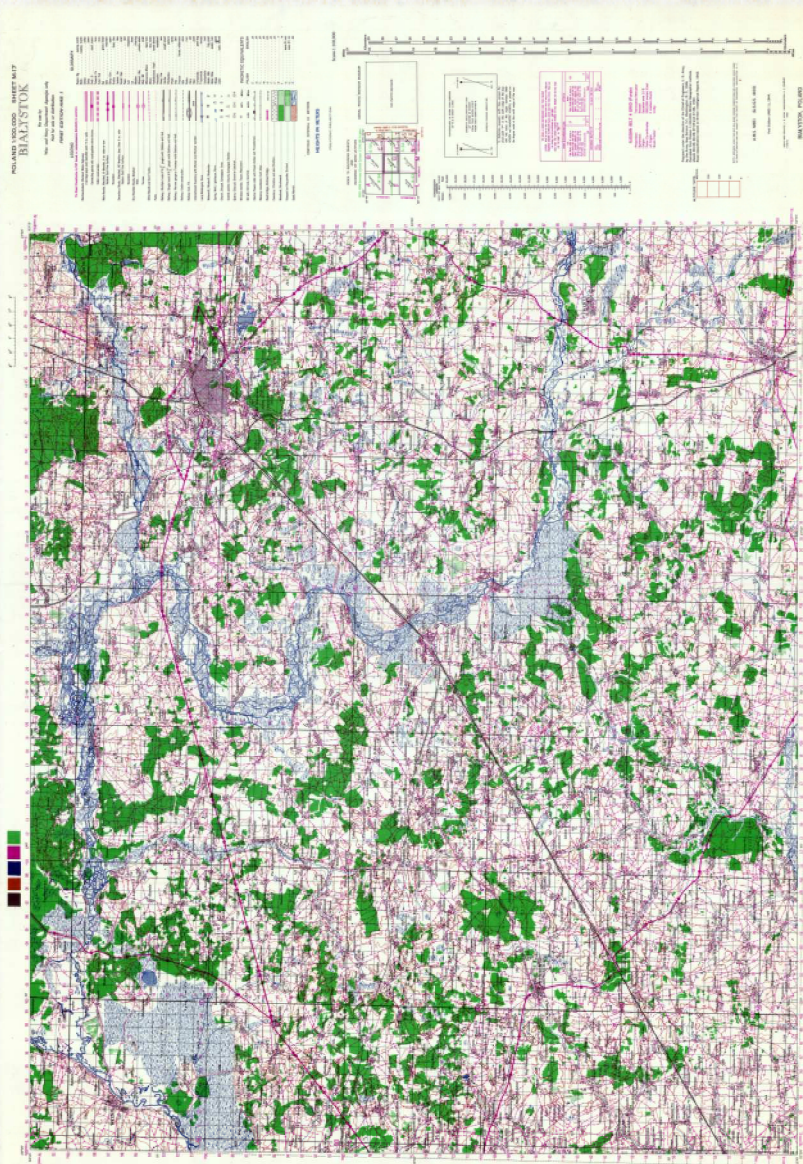

25. Białystok, 1943

W 1943 r. wynik wojny nie został jeszcze przesądzony, jednakże każda armia potrzebuje rozeznania w terenie przyszłych nawet hipotetycznych działań. Mapa została przygotowana przez Sztab Generalny Armii Czerwonej na podstawie wcześniejszego planu z 1894 r. i zdjęć lotniczych z 1940 r. Wiele prawdopodobne jest to, że wyzwalamy Białystok w następnym roku oddziały radzieckie posługiwały się takimi mapami.

Skala 1:50000

Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego (www.polski.mapywig.org), Mapy rosyjskie i radzieckie, N-34-107-V.

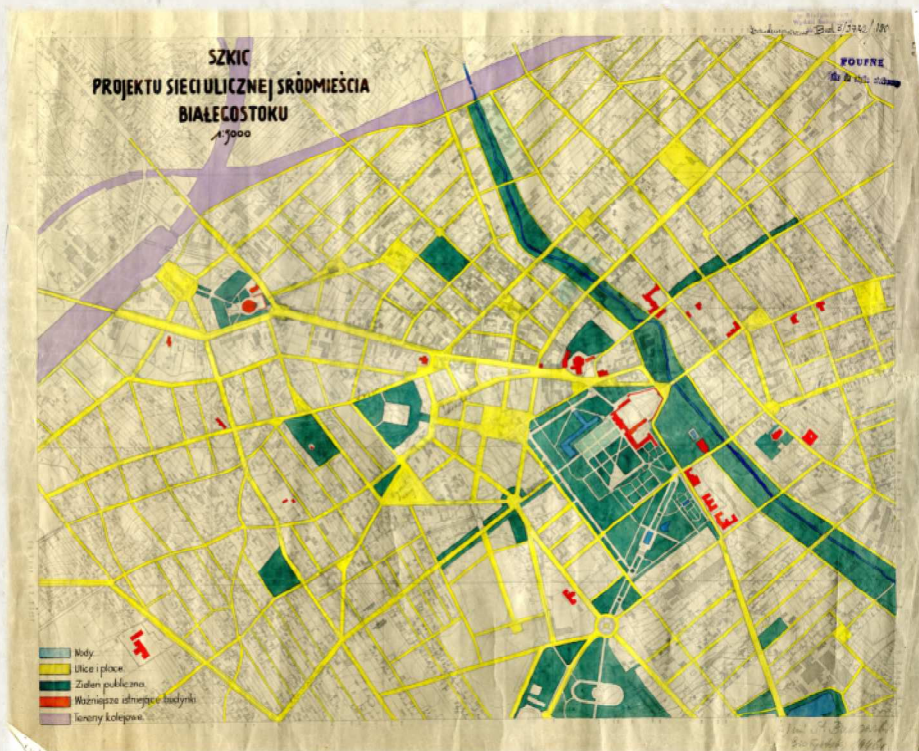

26. Białystok, 1944

Aliancka wersja Białegostoku i okolic. Mapa przygotowana przez Army Map Service Armii Amerykańskiej w Waszyngtonie w 1943 r. Mapę przygotowano na podstawie polskiej mapy wydanej przez WIG w skali 1:100000 oraz informacji wywiadu brytyjskiego. Zwraca uwagę bogata legenda zawierająca m.in. tłumaczenie nazw polskich oraz angielskie odpowiedniki fonetyczne polskich liter alfabetu.

Skala 1:100000

Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego (www.polski.mapywig.org), Mapy alianckie, M-17.

27. Szkic projektu sieci ulicznej Śródmieścia, 1946

Wielkie zniszczenia wojenne miasta dawały możliwość jego uporządkowania w czasie odbudowy. Jeden z projektów nowej regulacji Śródmieścia przedstawił inż. S. Bukowski. Na planie znalazł się szkic projektowanej sieci ulic, zieleni miejskiej, usytuowanie ważniejszych budynków, przebieg rzeki Białej.

Skala 1:5000

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 71, sygn. 2687.

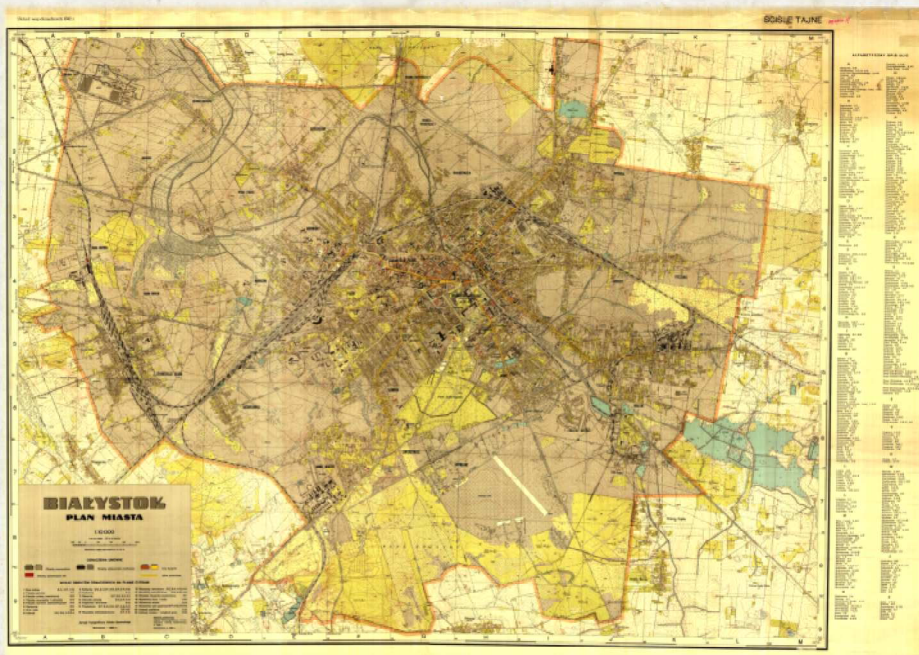

28. Miasto wojewódzkie Białystok, Program ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego, 1948

Katastrofa wojenna przyniosła miastu wielkie spustoszenie. Na skutek walk, bombardowań i celowego wyburzania przez wycofujące się wojska niemieckie miasto zostało zniszczone w ok 50%, praktycznie całe centrum przestało istnieć. Zniszczenia wojenne umożliwiły rozplanowanie nowych arterii komunikacyjnych, np. trasy W-Z, poszerzenia ul. Lipowej, a także zmianę układu zabudowy w centrum miasta, powstał m.in. Dom Partii, gmachy sądu i prokuratury, pierwsze osiedla mieszkaniowe, stary cmentarz żydowski zamieniono w Park Centralny, itp. Dużym problemem w powojennej rzeczywistości stało się uporządkowanie stosunków własnościowych oraz zagospodarowanie nieruchomości opuszczonych czy porzuconych. Za takie nieruchomości na szczeblu miejskim odpowiadały Okręgowe Urzędy Likwidacyjne, które miały za zadanie zabezpieczanie majątków opuszczonych i porzuconych, ich kontrolę i inwentaryzację, oddawanie ich w najem i dzierżawę oraz sprzedaż nieruchomości. Na planie przedstawiono plan zagospodarowania przestrzennego miasta, którego władze zwróciły się do OUL-u z prośbą wyłączenia z pod prawa dzierżawy i sprzedaży wskazanych nieruchomości niemieckich i osób przesiedlonych do ZSRR i przekazania ich na rzecz miasta. Zaznaczone nieruchomości miały stanowić rezerwę gruntową potrzebną do zrealizowania nowego planu zagospodarowania przestrzennego.

Brak skali

Archiwum Państwowe w Białymstoku, nr zesp. 87, syng. 107, k. 4.

29. Białystok, 1959

Po wyzwoleniu podjęto walkę o podniesienie miasta z ruin. Odbudowy wymagały zakłady przemysłowe, gospodarka komunalna, urządzenia kulturalne i socjalne, budynki mieszkalne. W wyniku trzyletniego planu odbudowy poprawiły się warunki istnienia i rozwoju miasta, wzrosła liczba mieszkańców i zakładów przemysłowych. Granice nieznacznie powiększono w 1950 r. kiedy to włączono niewielkie obszary w północno-zachodniej, południowej i wschodniej części miasta. Obszar Białegostoku wzrósł do 49 km². Następne rozszerzenie granic miasta przeprowadzono w 1954 r. Przyłączono wtedy część lub całość Bacieczek, Bacieczek Kolonii, Korycina, Klepacz, Krupnik, Fast, Zawad, Ignatek, Dojlid, Zaścianek, Starosielc, dzięki czemu obszar miasta zwiększony został do 71 km². Powiększenie obszaru miasta miało zapewnić rezerwy terenowe pod planowane budownictwo mieszkaniowe, przemysł oraz dla potrzeb gospodarki komunalnej. W tych granicach, z drobnymi zmianami, Białystok funkcjonował aż do 2006 r., kiedy to przyłączono Dojlidy Górne, Zagórki oraz Kolonie Halickie. Na planie zaznaczono obiekty użyteczności publicznej, przemysłowe i inne budynki z wyróżnieniem zabudowy drewnianej i murowanej. Odrębnym kolorem zaznaczono budynki wyróżniające się. Lokalizacje innych istotnych obiektów oznaczono na planie cyframi.

Skala 1:10000

Kopia ze zbiorów Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział Terenowy w Białymstoku.

Bibliografia

1. Alexandrowicz S., Rozwój kartograficzny Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do poł. XVIII w., Poznań 1971.
2. Arnold S., Geografia historyczna Polski, Warszawa 1951.
3. Buczek K., Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w.: zarys analityczno-syntetyczny, Wrocław 1963.
4. Ciesielski T., Plan Białegostoku przechowywany w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojenno-Historycznym, fond 846, opis 16, nr 21755, [w:] ekspertyza w zbiorach Urzędu Miasta w Białymstoku.
5. Dobroński A., Białystok historia miasta, Białystok 2001.
6. Dolistowska M., W poszukiwaniu tożsamości miasta, architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795-1939, Białystok 2009.
7. Karol Perthees (1739-1815) kartograf pierwszej Rzeczypospolitej i entomolog, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003.
8. Krassowski B., Cztery lata polskiej kartografii wojskowej 1580-1980, Warszawa 1980.
9. Krzymowska-Kostrowicka A., Środowisko geograficzne Białegostoku i okolicy oraz jego przemiany, [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. I, Białystok 1968.
10. Kucharczyk K., Maroszek J., Barokowa kompozycja w dolinie rzeki Białej w XVIII w., [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. II, Białystok 1970.
11. Kusiński W., Rozwój przestrzenny miasta Białegostoku, [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. I, Białystok 1968.
12. Lankamer T., Mapa J.C. Textora pod tytułem "Nowe Prusy Wschodnie" z lat 1795-1800, [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. VII, Białystok 1967.
13. Majcher H., Nowara H., Rozwój przestrzenny, budownictwo i gospodarka komunalna Białegostoku w latach 1944-1964, [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. IV, Białystok 1985.
14. Mapa w pracy historyka, red. T. Bogacz, B. Konopka, Wrocław-Warszawa 1999.
15. Mościcki H., Białystok, Białystok 1933.
16. Nieciecki J., Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, Białystok 2001.
17. Oleksicki A., Białystok i okolice – nowo pozyskane źródła kartograficzne z archiwów rosyjskich, [w:] Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego, z. 2, Białystok 1996.
18. Oleksicki A., Nowe źródło do dziejów rozwoju przestrzennego Białegostoku, [w:] Białostoczczyzna, nr 4(28), 1932.
19. Sirko M., Zarys historii kartografii, Lublin 1999.
20. Szymański J., Nauki Pomocnicze Historii, Warszawa 2001.
21. Tłoczek I., Rozwój historyczny układu przestrzennego Białegostoku i jego przyszłe oblicze, [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. IV, Białystok 1985.
22. Tolwiński T., Urbanistyka, t. I, Warszawa 1949.
23. Turecki A., Nowe aspekty planu Plan du chateau et de la ville de Białystok avec ses environs, [w:] Białostoczczyzna 4/95.
24. Wąsicki J., Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku, Poznań 1964.
25. Wieś i rolnictwo ziem północno-wschodniej Polski w II połowie XIX i początkach XX w., Białystok 1984.

Zrealizowano przy pomocy finansowej Miasta Białystok
pod Honorowym Patronatem Prezydenta
Miasta Białegostoku

Opracowanie
Arkadiusz Gawroński

Zdjęcia
Arkadiusz Gawroński
Cezary Korzeniecki

ISBN 987-83-7657-050-1

Urząd Miejski w Białymstoku
ul. Słonimska 1, 15-950 Białystok
tel. (85) 878-60-00, (85) 741-43-24
www.bialystok.pl, e-mail: prezydent@um.bialystok.pl

Archiwum Państwowe w Białymstoku
Rynek Kościuszki 4, 15-426 Białystok
tel. 743 56 03, e-mail: sekretariat_ap@bialystok.ap.gov.pl
www.bialystok.ap.gov.pl

Wydawnictwo PRYMAT Mariusz Śliwowski
Białystok, ul. Zwycięstwa 26c lok. 7, 085 869 14 87, 0602 766 304
www.prymat.biasoft.net, e-mail: prymat@biasoft.net

Białystok 2011

